

Thorsten Andersson

Bodebol, Siggeryd och Trehörna

Odling och bebyggelse på Hålaveden i gammal tid

Föredrag hållet i Riddarsalen i Ödeshög den 4 mars 1997

Arrangörer: Länsstyrelsen och Studieförbundet Vuxenskolan

Kan användas som studiematerial

Ödeshög ligger som alla vet just på gränsen mellan slätten och skogen, Östgötaslätten och Hålaveden. Det är detta som är förutsättningen för att den gamla bondbyn Ödeshög har utvecklats till en handelsplats och så småningom till ett modernt samhälle, centralort i den nuvarande Ödeshögs kommun. Just här på gränsen mellan slätt och skog var det naturligt att man samlades till byteshandel, som det bör ha varit i början.

Utvecklingen här i bygden hade kunnat bli helt annorlunda.

Hästholmen, också det från början en bondby, fick genom sin hamn stor betydelse. Under den äldre medeltiden, ännu under 1300-talet, var Hästholmen den förnämsta överfartsorten över Vättern på vår sida av sjön. (Den reguljära trafiken mellan Hästholmen och Hjo minns ännu många av oss.) Hästholmen höll på att växa ut till stad, men den utvecklingen avbröts, menar man, genom Vadstenas uppsving från omkring 1400, som i sin tur hängde samman med anläggningen av Birgittas kloster. Klostret, som byggdes under senare hälften av 1300-talet (det invigdes 1384), fick snabbt ett högt anseende, inte bara regionalt utan också nationellt och till och med internationellt. Utan Birgitta och Vadstena kloster hade nog Hästholmen snarare än Ödeshög blivit centralort i det gamla Lysings härad, det som idag – utom Kumla – är Ödeshögs kommun. Det är Lysings härad – eller Ödeshögs kommun –

som är utgångspunkt för den här framställningen, närmare bestämt dess skogsbygd, alltså skogsbygden i Ödeshögs, Stora Åby, Röks och Trehörna socknar.

Skillnaden mellan bebyggelsen på slätten och i skogsbygden är välbekant för alla: stora byar på slätten med all eller nästintill all mark uppodlad och enstaka gårdar i skogsbygden med åker och äng insprängda i skogen. Skogsbygden är en del av den gamla gränsskogen mellan Östergötland och Småland, Hålaveden. *-ved* är samma ord som vårt *ved* men betydde i äldre tid också 'skog'. *Hål-* i *Hålaveden* hänger ihop med vårt ord *hål*. Det är dock inte just det ordet som ingår i namnet utan ett gammalt likalydande egenskapsord, som egentligen har betytt 'ihålig'. *Hålaveden*, »den håla skogen», kan ungefär återges med 'den djupa skogen, storskogen'. Namnet *Hålaveden* har idag ingen folklig förankring, vi har lärt oss det i skolan, i geografiundervisningen. Vore namnet genuint, skulle det i dialekten uttalas »H8laven», och det uttalet har jag aldrig hört.

Ödeshög är eller rättare sagt har varit en stor by just i utkanten av slätten och med del också i den intilliggande skogen. Namnet *Ödeshög* är gammalt, det betyder 'Öders gravhög'. Det går alltså tillbaka till förhistorisk, förkristen tid, då de döda begravdes på byns gravfält, en sed som bröts med kristendomen under medeltiden. Ödeshögs by sträcker sig långt tillbaka före medeltiden, som räknas från mitten av 1000-talet. Själva namnet visar att bebyggelsen är ännu äldre än namnet; det har som sagt getts efter en gravhög, och då måste det ju ha bott folk här ännu tidigare. Öder måste ha varit en betydande man, och gravhögen bör ha varit imponerande, annars hade namnet *Ödeshög* inte kommit till. Var gravhögen har legat, vet vi inte. En gissning kunde vara att den var anlagd på höjden där kyrkan ligger, för att synas och dominera precis som kyrkan, men det är bara en gissning.

Vad jag har sagt om Öders gravhög visar att gravar från förhistorisk tid är viktiga för datering av bebyggelsen. Det kommer ni att få höra mera om i ett föredrag längre fram. Det är inte mitt område. Jag vill bara helt kort nämna att det på spridda ställen i skogsbygden finns gravar, som alltså visar att det har funnits viss bebyggelse redan under förhistorisk tid men att den av allt att döma har varit obetydlig. En imponerande anläggning är ett stort gravröse i Trehörna, på krönet av höjden söder om Trehörna säteri, med en storslagen utsikt ut mot Omberg. Platsen brukar benämnas »Smessera», jag vill minnas att det står så på fornminnesskylten neranför den branta backen som leder upp till gravröset. Det är en rent dialektal form, och vi som kan dialekten kan lätt göra en riksspråksform av den: *Smedsorna*. Till grund ligger ett ängsnamn, *Smedsängen*, till detta har bildats en smeknamnsform, *Smedsan*, och flera ängar, som det bör ha varit fråga om, har då kunnat kallas *Smedsorna*, »Smessera».

Fornlämningarna i skogsbygden lämnar jag som sagt därhän. Jag skall i stället försöka ge en uppfattning om vad ortnamnen, namnen på gårdarna i skogsbygden, har att säga om odling och bebyggelse. Om vi tänker oss att vi ingenting kände till om Lysingsbygden och bara hade en karta med by- och gårdnamn att utgå ifrån, så skulle vi utifrån själva namnen kunna säga att vi har gammal bygd på slätten, bebyggelse som sträcker sig långt tillbaka i förhistorisk tid, men att bebyggelsen i skogsbygden nästan genomgående är yngre, huvudsakligen från medeltiden och slutet av den förhistoriska tiden, dvs. närmast då från vikingatiden, som räknas från 800 till 1050.

Skillnaden mellan slätt och skog framgår av vissa ortnamnstyper. Utmärkande för slätten är t.ex. namn på *-inge*, såsom *Öninge* och lite längre bort *Skänninge*, namn på *-stad*, såsom *Häggestad*, *Järnstad*, *Jättingstad*, *Tollstad*, och namn på *-by*, såsom *Broby*, *Forsby*, *Råby*,

Tägneby, Vallby, Åby, Åsby. De här namntyperna sträcker sig långt tillbaka i förhistorisk tid. De är utmärkande för områden med uråldrig bebyggelse, från Kristi födelse och framåt i tiden, delvis kanske ännu äldre. Sådana namntyper saknas i skogsbygden, Där finner vi i stället andra namntyper.

Mot detta kan man med fog protestera: det finns många namn i skogsbygden som slutar på *-by* (BILD 1). Det är riktigt, men de innehåller ursprungligen inte *-by* som i *Råby* och *Vallby*, en efterled som från början har betytt 'gård', sedan också 'by'. Namnen på Hålaveden har kommit att anslutas till de talrika namnen på *-by*, men de innehåller enligt gamla skrivningar, delvis från medeltiden och annars enligt de äldsta jordeböckerna från 1500-talet, ett annat ord, *bygd*, och detta *bygd* har här inte den betydelse som vi vanligen lägger in i ordet, som i *skogsbygd*, utan i stället betydelsen 'nyodling, nybygge'. *Bygd* i denna betydelse är ett typiskt medeltida ortnamnselement. Förleden är för det mesta ett personnamn, ett mansnamn, något som är utmärkande just för nybyggesnamn. Vi har *Amund* i *Amundeby*, *Banke* i *Bankaby*, i *Ermundeby* inte *Ermund* utan, enligt de äldsta skrivningarna i jordeböckerna, ett ovanligt namn, *Ermud*, i *Gammalsby* har vi *Gammal* (ett vanligt mansnamn, från början säkerligen ett binamn, »Gammeln»), i *Gumby* har vi *Gumme* (smeknamnsform av *Gudmund*), i *Halvareby* inte *Halvar* utan *Halvard*, *Hemming* ingår i *Hemmingsby*, *Krisseby* skrevs tidigare *Cristiernsbygdh* och innehåller då *Christiern* (dagens *Krister*), en biform till *Kristian*, i *Ruskelsby* ingår ett namn som vi bara känner från isländskan, *Hrosskell*, *Sonaby* är bildat till *Sone*, *Stenkilsby* till *Stenkil* och *Sunneby* till *Sjunne* (det hette tidigare *Sjunneby*). Bara *Skälaby* har en annan förled, ordet *skäl* som betyder 'gräns' och som här syftar på gränsen mellan Ödeshögs och Åby socknar. De här namnen talar om att

här har anlagts nybyggen och i de allra flesta fallen vad han hette som fällde skog och bröt mark.

Vi får här en bild av hur man under medeltiden röjde och slog sig ner på Hålaveden. Det var för Amund, Gammal, Hemming och de andra ungefär som för Karl Oskar och de andra nybyggarna i Nordamerika, som Vilhelm Moberg har skrivit om, med den skillnaden att det var bördigare vid Ki-Chi-Saga än på Hålaveden.

Skogsbygden får vi från början föreställa oss som en stor allmänning. En rest av detta är fortfarande Härsmarka, som vi säger här, alltså Häradsmarken, häradets allmänning. Från slätten med dess mycket äldre bebyggelse har folk sökt sin utkomst i skogsbygden. Just den tidiga medeltiden och även vikingatiden är i Sverige en epok som kännetecknas av en stark bebyggelseexpansion. Här på Hålaveden, liksom på andra håll, har pågått en enorm nyodling. Ett tag var det tydligen på modet att bilda namn på *-bygd*, och man bör då tänka på att sådana här gamla naturvuxna namn har getts av grannarna. Det är inte som med moderna namn på »ställen», friköpta torp och backstugor, som ägarfamiljen har gett namn åt: i Ödeshög t.ex. *Vernersborg* efter *Werner*, *Gullsäter* efter *Gullan*. Vårt ställe här i Ödeshög döpte ägaren, som hette *Lind*, till *Lindeshög*, men grannarna fortsatte att säga *Lindastället*. På samma sätt var det folk runtom som berättade att nu hade Gammal och Hemming röjt sig »bygder», Gammalsbygd och Hemmingsbygd.

Bygd var inte det enda ordet för 'nyodling' och ingalunda det vanligaste. På kartan syns ett enstaka *Vinninge*. Det är inte att sammanhålla med de gamla namnen på *-inge* som *Öninge* och *Skänninge* på slätten. Det framgår av det gamla uttalet, »Vinninga». Det är bestämd form av ordet *vinning* 'nyodling'; mera riksspråkligt skulle det alltså heta *Vinningen*. *Vinninge* har helt enkelt till formen anslutits till namnen på *-inge*. I gamla handlingar uppträder *Vinninge* som en utjord. Nyodlingen

har hört till någon annan gård. *Vinninge* är intressant, därför att det visar hur en nyodling av allt att döma har tagits upp från någon av gårdarna i närheten och sedan bebyggt och blivit till en egen gård. Det är vanligt att bebyggelsen växer till just på det sättet. Därom vittnar namn som *Äng* i Ödeshög och *Åby*, *Hästäng* och *Skogäng* i Rök. Det är ängar som har hört till någon annan, äldre bebyggelse, men för det mesta kan man inte peka ut moderbebyggelsen. Utan närmare detaljstudium går det i varje fall inte, och något sådant har jag inte företagit i det här sammanhanget. (Två namn på bilden, *Gyllinge* och *Tingstad*, återkommer jag till.)

Ett namn av samma slag som *Vinninge* och *Äng* är också *Sättra* i Rök. *Säter* i våra ortnamn, t.ex. i Östergötland, betyder inte 'fäbod', som man kunde tro, utan 'utmarksäng, skogsäng'. *Sättra* har alltså, innan det blev bebyggt, varit en utmarksäng till någon annan gård. *Sättra* blev sedan i sin tur under medeltiden huvudgård med flera underlydande gårdar och torp. Fallet *Sättra* ger en god bild av den fortskridande uppodlingen och dess dynamik. Med tanke på den senare utvecklingen av *Sättra* får vi nog räkna med att skogsängsstadiet, så att säga, får förläggas till förhistorisk tid, åtminstone till vikingatiden. Namn som *Äng* och *Sättra* är viktiga inte minst därför att de visar att bebyggelseutvecklingen ofta har gått stegvis: först en äng, sedan en gård. Det säger sig ju självt att det är en fördel att bygga på en äng, en öppen plats som redan finns, framför att röja i skogen.

Jag nämnde att *bygd* inte är det vanligaste ortnamnselementet för 'nyodling, nybygge'. Det vanligaste på Hålaveden är nog *ryd*, som betyder 'röjning' och som från början kanske ofta har varit just nyodling, men en nyodling som snart nog bebyggdes och blev till ett nybygge. Det vimlar av *-ryd*-namn i Lysings härads skogsbygd. Ibland har de, liksom av namnen på *-bygd*, ett mansnamn som förled, namnet på den som röjde: *Brodde* i *Brodderyd*, *Sigge* i *Siggeryd*, *Sjunne* i *Sunneryd* (äldre

Sjunneryd) i Ödeshög, *Björn* i *Björnseryd* i Åby, *Göte* i *Göteryd*, *Puke* i *Pukeryd* i Trehörna. Det sistnämnda namnet, *Puke*, bör ha varit ett öknamn, det är ett ord för 'den onde'. *Bonderyd* i Åby innehåller nog också ett mansnamn, *Bonde*; det var vanligt som mansnamn under medeltiden. Personnamn är emellertid inte alls lika dominerande i *-ryd*-namnen som i namnen på *-bygd*. Förlederna i *-ryd*-namnen är mer varierade. *Bränneryd* i Åby tyder på svedning. *Angseryd* i Ödeshög bör ha namn efter sjön som gården ligger vid, idag Angserydssjön. Den bör ha hetat *Agnsjö och ha fått sitt namn av att man där tog småfisk att använda som agn, bete, väl då för fiske i Vättern. *Storeryd* i Åby, genuint »*Storyd*», var 'den stora röjningen'. *Åryd* i Ödeshög ligger vid ån från Visjösjön, som vi i min barndom – lite längre ner – brukade kalla för »*Markaåa*». Detta för att ta några exempel.

Namn som *Gammalsbygd* och *Siggeryd* kan mycket väl ha getts, innan där fanns några hus. Röjningen fanns ju, innan Sigge hade fått upp några hus. Andra nybyggesnamn tar fasta på själva husen. *Bol*, som betyder 'gård', är vanligt just om nybyggen i skogsmark. Det finns en rad namn på *-bol* och *-bola* i Lysings härads skogsbygd, koncentrerade till Åby och Ödeshögs socknar. (BILD 2) Egendomligt nog slutar namnen på *-bol* i Ödeshög och på *-bola* i Åby, något som jag aldrig hade tänkt på, förrän jag förberedde det här föredraget. Den uppdelningen mellan *-bol* och *-bola* visar tydligt hur modepräglade ortnamnen ofta är. I Ödeshög var det mode att bilda namn på *-bol*, i Åby modernt att välja formen *-bola*. Oftast talar namnen om vem som äger bolet och som väl i de flesta fall tillika är nybyggaren: *Erik* i *Ersbola*, *Inge* i *Ingabola*, *Jöns* i *Jönsabola*, *Måns* i *Månsabola*, *Tyrgils* – ett gammalt namn – i *Tyrsabola*, alla i Åby socken. *Prästabola* i samma socken har på något sätt varit knutet till prästen i socknen. I Ödeshög har också en Tyrgils anlagt ett nybygge, med det lyder då i Ösjöform *Tyrsabol*. Ett mansnamn som förled tycks

också ingå i *Harsbol*, som på 1500-talet skrivs *Haraldsbol*. Det finns nog fler mansnamn, kanske öknamn, som döljer sig i *-bol-* och *-bola-*namnen, men det kräver närmare undersökningar. Alla förleder är i varje fall inte personnamn. *Bulsbol* i Ödeshög innehåller nog ett dialektord *buls* (no. dial.), som betyder 'klump' och då syftar på förhöjning i terrängen – jag tror det stämmer med topografin i *Bultsbol*, men det är ett tag sedan jag var där.

Bodebol är ett intressant namn. Det genuina dialektuttalet är, som många känner till, »Bobol», och de två formerna, *Bobol* och *Bodebol*, växlar också i äldre jordeböcker. Förleden bör vara ordet *bod*, vårt vanliga ord, som kan syfta på bodar av skiftande slag och som är vanligt just på nybyggesmark. Som efterled i ortnamn brukar det ha formen *-boda* eller *-bo*. Just i Lysings härad är det ovanligt, men vi kan peka på *Kälkebo* och *Pelarebo* i Åby, *Hälleboda* i Rök, *Flugebo* och *Sjöbo* i Trehörna. I *Bodebol* verkar det som om vi kunde följa tillblivelsen av gården. *Bodebol* kan inte gärna betyda 'gården med bodar', för bodar finns det på varje gård. I stället kan vi kanske tänka oss saken så: Efter röjningen, som namnet inte säger något om, har här uppförts bodar, kanske slätterbodar (för hö och övernattning), och i nästa steg har här byggts ett riktigt bol, en gård. Det här är lite av en gissning, en gissning, som just kombinationen av *bod* och *bol* lockar till.

Liksom *bol* har *torp*, en annan nybyggsterm, direkt avsett bebyggelse. *Torp* skiljer sig emellertid från *bol* genom att det är vanligt också på slätten. Såsom framgår av de medeltida lagarna, används det som teknisk term för en gård som bryts ut ur en moderby, avgärdagård brukar en sådan gård kallas. Därför finns det många *-torp*-namn också i gammal bygd, t.ex. *Kråketorp*, *Kulltorp*, *Millingstorp* och *Sjöstorp* på slätten i Lysings härad. Ibland har vi tur och kan utifrån namnen peka på moderbyn och utflyttargården. Ett sådant exempel utgör namnparet

Haninge och *Haningetorp* i Västra Tollstad. På ekonomiska kartan ser man av gränserna tydligt att utflyttargården *Haningetorp* tidigare har bildat en enhet med *Haninge*; *Haningetorp* är en bit som är utbruten ur ett äldre *Haninge*. Ett sådant namnpar finns faktiskt också på Hålaveden: *Stengård* och *Stengårdstorp* i Rök. Också här visar ekonomiska kartan att de två gårdarna bör ha utgjort en enhet. I en ung bygd som den på Hålaveden är emellertid *torp* vanligt i en mera allmän betydelse, 'nybygge'. Ibland, skall tilläggas, uppträder *-torp* i formen *-arp*; det är alltså samma namnelement.

Precis som i namnen på *-bygd*, *-ryd* och *-bol* är det ofta mansnamn i förleden till *-torp*-namnen, t.ex. *Jonstorp* och *Staffanstorp* i Åby, *Hemmingstorp* och *Perstorp* i Rök, *Lassarp* och *Olstorp* i Trehörna. *Klämmestorp* i Ödeshög innehåller också ett mansnamn, nämligen *Klemens*, det gamla påvenamnet; det framgår av äldre skrivningar. Att man måste rådfråga äldre namnformer visar t.ex. också *Staffanstorp* i Ödeshög. I motsats till det likalydande Åby-namnet är det inte bildat till mansnamnet *Staffan*. Det skrivs i 1500-talets jordeböcker på lite varierande sätt. Skrivningarna visar att det bör ha uttalats »Stafsestorp» e.d., och det finns också skrivningar med *Stafsiö* som förled. Detta pekar på en form *Stafsjöstorp*, men redan på 1500-talet börjar skrivformen *Staffanstorp* tränga sig på, med omtolkning efter mansnamnet *Staffan*. De tidiga namnformerna visar emellertid att förleden är *Stafsjö*, och detta *Stafsjö* avser Gyllingesjön, som *Staffanstorp* ligger vid. Det har varit ett äldre namn på sjön. (BILD 3) Vad betyder då *Stafsjö*? Jo, *stav* syftar i ortnamn ofta, faktiskt oftast, på gränsläge. Det har från början avsett gränsstavar och sedan mera allmänt använts om gränspunkter, t.ex. sjöar. Gyllingesjön ligger på gränsen mellan Östergötland och Småland, och det är det som *Stafsjö* syftar på. Samma betydelse har det bekanta *Stavsjö*, med *Stafsjö* värdshus, vid *Stavsjön* i sydöstra Södermanland, till helt

nyligen beläget invid E4. Detta Stavsjö ligger ett par kilometer från gränsen till Östergötland, men sjön, som är den ursprungliga namnbäraren, bör en gång ha varit gränssjö mellan Östergötland och Södermanland. Egendomligt nog finns det också en sjö med namnet *Stavsjön* vid Östergötlands gräns mot Närke norr om Medevi, eller har funnits, den är nu uttorkad. Östergötlands gränser har alltså markerats av »Stavsjöar», gränsmarkerande sjöar, i nordväst, nordost och sydväst.

Stavsjön i Ödeshög ger också förklaring till bynamnet *Stava* vid Vättern invid Grännavägen. Som alla gamla ösjöbor vet, heter det egentligen inte *Stava* utan *Stave*, och det är den formen som ger lösningen. *Stave* kan föras tillbaka på en äldre form *Stavo*, och detta är en böjd form av *Stava*. Precis som det heter *kyrka* men *kyrkogård*, har *Stavo* varit en form av *Stava*. Man sa »i Stavo», som sedan blev till *Stave*, med *e* för äldre *o* precis som i *kyrkegården*, *kyrkebacken*. Som ni ser på bilden, rinner det en å från Gyllingesjön, den gamla *Stavsjön*, till Vättern, nu vanligen kallad *Stavebäcken*. Den ån mynnar vid *Stava*, och den bör ha hetat *Stava*, i böjd form *Stavo*, *Stave*. Så skall ett ånamn se ut, men det är en sak som jag inte kan gå närmare in på i det här sammanhanget. *Stava* – eller »Stavan» som vi skulle ha sagt idag – betyder helt enkelt 'ån som rinner från *Stavsjön*', och *Stava* har fått namn efter läget vid ån.

Som ni minns visade jag *Gyllinge* på en tidigare bild, bland unga namn på Hålaveden. Lika lite som *Vinninge* kan *Gyllinge* vara ett gammalt namn på *-inge* som exv. *Öninge*. Läget och omgivande namn talar emot det, likaså avsaknaden av gravar från förhistorisk tid. *Gyllinge* är säkerligen – efter mönster av namnen på *-inge* – en ombildning av ett äldre *Gylling*, och detta kan tolkas som ett gammalt namn på Gyllingesjön, en bildning till ordet *gull* (*gull* är en äldre form än *guld*), med förändring av *u* till *y* på grund av *i*:et i *Gylling*. *Gull* är vanligt i ortnamn, bl.a. används det gärna om glänsande vatten, och allt talar för

att det är så i det här fallet. *Gylling* kan återges med 'den glänsande sjön', och det omdömet gör Gyllingesjön verkligen skäl för. (BILD 4) Sjön ligger skyddad mellan skogklädda höjder. Nästan på alla sidor går skogen fram till sjön. På östra sidan ligger ett högt berg, som kallas *Blå hall* eller *Blåhallsberget*, där *blå* betyder 'svart, mörk'. Fotot på bilden är taget från Blåhallsberget. Mot den mörka inramningen gör sjön ett påfallande ljust, glänsande intryck. Genom sitt vindskyddade läge ligger den spegelblank också när det blåser. Samma dag som kortet på bilden togs (1963) gick Vättern vit.

Det är spännande att se hur sjö- och gårdnamn här vävs i varandra. Vi får tänka oss ett gammalt, förhistoriskt sjönamn, *Gylling*, givet av jägare och fiskare. En gård anläggs här, och den får namn efter sjön, *Gylling*. Sjöars namn överförs ofta på en gård, och det är då, helt naturligt, den tidigast anlagda gården vid sjön som övertar dess namn.

I äldsta tid fanns det inte någon gräns-l i n j e mellan Östergötland och Småland, Hålaveden var gräns-s k o g , ett gränsbälte, och först så småningom, i samband med att skogsbygden bebyggdes och östgötar och smålänningar så att säga kröp närmare varandra, blev det aktuellt att dra en fixerad gräns. Då kom Gyllingesjön att bli gränsmärke, bli till en »stavsjö» och benämnas därefter, dvs. med *Stafsjö*, ett namn som kom att tränga undan det äldre namnet, *Gylling*. Till det nya namnet, *Stafsjö*, bildades någon gång under senmedeltiden *Stafsjöstorp*. Idag benämns sjön på vanligt sätt efter gårdarna runt omkring den. *Gyllingesjön* är det vanligaste namnet, det är det som står på kartorna, men också *Staffanstorpasjön* och *Ingefreakpasjön*, det senare efter Ingefreak på Smålandssidan, används som namn på sjön.

Ytterligare en ortnamnsförläggelse, som är karakteristisk för medeltida bebyggelse, vill jag nämna, nämligen *hult*. Också i namnen på *-hult* finner vi mansnamn som förled, t.ex. *Grimshult* i Ödeshög, *Ershult*, *Jonshult*

och *Nisshult* i Åby, men särskilt vanligt är det inte. Andra förleder av varierande slag är väl företrädda. *Höghult* i Åby anger väl högt läge, och *Toppult*, också i Åby, syftar väl på Toppultabacken, en betydande höjd, invid gården. *Kulhult* i Ödeshög och *Kolhult* i Trehörna, båda i dialekten uttalade »K8lhult», minner nog om kol efter svedning. *Ugglehult* i Ödeshög tyder på att där fanns ugglor.

Fagerhult finns i både Ödeshög och Trehörna, liksom på många andra håll. Det låter ju som om det skulle vara särskilt vackert på de platser som heter så, men antagligen har *fager* här en äldre betydelse, 'tjänlig, passande, nyttig'. *Fagerhult* skulle då betyda 'det tjänliga »hultet»', och man undrar ju då vad som var så nyttigt med »hultet». Därmed aktualiseras frågan vad *hult* egentligen står för i ortnamnen. *Hult* känner vi ju i betydelsen 'skogsdunge, normalt av lövträd', men det har på senare tid framförts en tanke att det kanske har en mera preciserad betydelse. Det antas syfta på skogsängar, där man tagit löv till foder och där man genom att hålla efter skogen fått ung vegetation, som kontinuerligt gav kvistar och klenvirke och bark, barken väl i första hand till garvning. I studiematerialet för Hålavescirklarna är det en fråga som syftar just på detta slags skogsbruk: »Finns eller fanns det hamlade träd, i så fall när hamlades de senast?» Hamla är just att hugga av så att det växer upp nya skott. Närmare undersökt är *hult*-problemet inte ännu, men det som har framförts talar nog för att *hult* åtminstone i viss utsträckning har syftat på platser med sådan vegetation. *Hult* och det tidigare nämnda *säter* skulle därmed ha snarlik betydelse, båda syftande på mera öppna ägor i skogen, ägor som lockade till bebyggelse.

Särskilt intresse tilldrar sig i det här sammanhanget ett nu försvunnet namn, *Barkabodahult*, som har omfattat ett område kring Boet i Åby. (BILD 5) År 1368 skänks till Vadstena kloster, som då håller på att byggas, »Bo som är beläget i Barkabodahult», som det står i gåvobrevet

(på latin). Här rör det sig alltså inte om någon liten dunge utan om ett större område, en användning av *hult* som också betygas av ortnamn på andra håll. *Bo* är den gamla formen av gårdens namn; *Boet* är helt enkelt *Bo* i bestämd form, men det är gåtfullt varför gårdens namn har fått bestämd form. *Barkabod* i *Barkabodahult* kan inte gärna avse något annat än en bod för förvaring av bark, eller flera bodar (det kan inte avgöras utifrån namnformen). Det tyder i så fall på betydande barktäkt kring Boet. Barktäkt tycks med andra ord ha varit en specialitet i detta »hult». Det till Vadstena kloster donerade Boet upptas senare i klostrets äldsta jordebok från 1447, och där kan man läsa att till klostret också hör två gårdar i Boets närhet, *Riset* och *Hagen*. De bör liksom Boet ha legat just i Barkabodahult, och det ena av namnen, *Riset*, understryker ytterligare vad som kan ha producerats i ett »hult», nämligen ris och kvistar, som behövdes för korgar, kvastar, hägnader och annat. *Barkabodahult* är viktigt vid diskussionen av vad *hult* har betytt men har hittills inte tillräckligt beaktats.

Namnet *Bo* betyder 'gård' men används, såsom framgår i andra fall, särskilt om gårdar som har haft någon förvaltningsfunktion. Kanske har Boet i Åby haft haft en sådan funktion i Barkabodahult. Det är en fråga, som finge närmare undersökas.

Hittills har jag mest uppehållit mig vid ortnamn som uttryckligen talar om nyodling och nybygge. Det är de som sätter sin prägel på Hålaveden och visar att skogsbygden i huvudsak är sent bebyggd, under medeltiden och slutet av den förhistoriska tiden. De flesta gårdnamnen på Hålaveden är emellertid gamla naturnamn, som har överförts på gårdarna. Ett par exempel, *Gyllinge* och *Stava* med namn efter en sjö och en å, har redan nämnts. Sjöar och åar ger ofta upphov till gårdnamn.

Visjö har fått sitt namn efter sjön, som nu efter gården kallas *Visjösjön*. *Visjö* bör alltså ha varit den första gården som anlades vid

sjön. De andra gårdarna kring sjön är yngre. *Sjögetorp* anger läge vid sjön, *Sunneshö* visar på läge sunnan sjön, dvs. söder om den, *Kanikenäs* anger att kyrkan haft intressen i trakten, alldeles som *Munkeryd* i Ödeshög.

Visjö uttalas i dialekten inte med *i* utan med *e*, »Vesjö». Det ger förklaringen till namnet: förleden är säkerligen samma ord *ved* som i *Hålaveden*, vars *e* går tillbaka på ett gammalt *i*, som i *Visjö* har bevarats i stavningen. *Visjö* betyder alltså 'skogssjön', och det är ju ett passande namn. Namngivningen bör ha skett från Ödeshögshället; härifrån sett är *Visjösjön* den första sjön uppe i skogsbygden.

Också *Trehörna* är från början ett sjönamn, namn på Trehörnasjön eller Trehörningen som den också kallas eller i varje fall har kallats. Den ursprungliga formen av sjönamnet är inte alldeles säker, och det är lite för krångligt att ta upp den saken här. Sjönamnets betydelse är emellertid klar. Sjön har tre markerade vikar, och det är det som är anledningen till namnet. (BILD 6) Trehörna är, som väl alla vet, inte någon gammal socken som de andra socknarna i Lysings härad. Den bildades först vid 1600-talets mitt, genom utbrytning huvudsakligen ur Åby socken men också delvis ur Linderås och Säby socknar på Smålandssidan (Säby är den socken där Tranås växte upp omkring järnvägsstationen).

Narbäck vid gamla Grännavägen har liksom Stava lite längre norrut åt Ödeshög till namn efter ett vattendrag, som fortfarande bär samma namn (i bestämd form), *Narbäcken*. Den bildar nerför berget mot nuvarande Grännavägen gräns mot Småland. Förleden *Nar-* är besläktad med eng. *narrow* som betyder 'trång', och trång är just vad bäcken är. Den rinner i en djup ravin nerför berget. Det finns en parkeringsplats just vid länsgränsen, och där kan man stanna och beundra bäcken.

Anknytning till vatten har namn på ett par vadställen, som överförts på gårdar, *Djupvadet* i Åby och *Hässlevadet* i Rök; *hässle*, som är bildat till

hassel, talar om att det har funnits hasselbuskar vid vadstället. Höjder har fått lämna namn åt flera gårdar, t.ex. *Åsa* i *Åby*, *Haddåsen*, *Havrekullen*, *Tällekullen* och *Vantekullen* i *Ödeshög*. *Granliden*, vars byggnader nu finns i Hembygdsgården, låg i en sluttning, en lid. Lågt belägna är *Hålan* i *Ödeshög* och *Trehörna*. *Skrädeberg* vid *Vättern*, utefter *Grännavägen*, har en intressant förled. Om ni stannar till där och går nerför de branta bergen mot sjön, kan ni se varför gårdarna heter så. Jord och sten har rasat ner, det är sådana rasmassor som är orsaken till namnet, alldeles som till namnet *Mullskräderna* på sjösidan av *Omberg*. Man kan tala om skred av jord och sten, men språkligt sett har namnen inget med ordet *skred* att göra. Namnen bör i stället hänga ihop med *skräda*, t.ex.

»*skrä(da)* grenar av ett fällt träd». Det är fråga om något som skilts ifrån, jord och stenar som lossnat och rasat ner. För den botaniskt intresserade kan jag nämna att *Bökö* i *Åby* är ett gammalt *Böke*, bildat som *hässle* i *Hässlevadet* till *hassel* och som *tälle* i *Tällekullen* till *tall*. *Böke* betyder alltså 'bokskogen' och visar att boken har vuxit vild här på *Hålaveden*. Samma sak framgår av ett sjönamn i *Trehörna*, *Bokegölen*.

Det var ett litet axplock bland naturnamn som lever kvar i gårdnamn i skogsbygden.

Ett namn i skogsbygden förtjänar speciell uppmärksamhet, nämligen *Tingstad* i *Åby* socken, vid gränsen till *Ödeshögs* socken. (BILD 1) Det namnet är känt i medeltida brev ända sedan slutet på 1300-talet, och namnet talar om att där har varit en tingsplats. Många känner säkert till Domarringen på *Tingsberget* i *Tingstad*. Det är enligt expertisen inte helt säkert att det är en fornlämning, en domarring, och det spelar för tingsplatsfrågan ingen egentlig roll. De s.k. domarringarna, alltså stenar lagda i ring på visst sätt, markerar gravar, men de har i vissa fall sekundärt kunnat tjäna som tingsplatser. Tidigare trodde man att det hade varit deras ursprungliga syfte, och därför kallades de just för

domarringar. Vi lämnar Domarringen. Namnet *Tingstad* talar sitt tydliga språk.

Tingstad har varit tingsplats. Då uppstår frågan, vilka som har hållit ting här. Det kan inte vara allmogen i hela Lysings härad. Det är annars i första hand häradena vi tänker på, när det gäller tingsplatser. Varje härad skulle enligt lagen ha en fast tingsplats, vilket inte hindrade att den då och då kunde flyttas från ett ställe till ett annat. Från Lysings härad är ting i medeltida brev betygade från Hästholmen och en plats som kallas Haraker – idag skulle namnet lyda Haråkern –, som dock inte har kunnat lokaliseras. Från nyare tiden, från 1543 och framåt, är Heda betygat som tingsplats. Tingstad kan som sagt inte ha varit tingsplats för Lysings härad. Häradets huvudbygd låg på slätten mellan Ödeshög och Tåkern, och Tingstad ligger alldeles för långt bort. Också namnet *Lysings härad* pekar åt annat håll.

Häradena i västra Östergötland har, efter vad det verkar, genomgående namn efter sin gamla, normalt väl äldsta tingsplats. *Gullbergs härad* väster om Roxen har namn efter Gullbergshögen, som man tydligt ser strax före Vreta klostrets kyrka, till höger ute på ett gärde, om man kommer från Linköpingshället. Gullberg är betygat som tingsplats under medeltiden. *Dals härad*, mellan Tåkern och Vadstena, bör av namnet att döma ha haft sin tingsplats i eller vid en dal, och den dal som avses är säkerligen dalsänkan vid Vävergården, som Vadstenavägen korsar. Där rinner en bäck uppifrån Omberg ut mot Tåkern, och marken – och vägen – stiger kraftigt upp mot Charlottenborg. Alldeles hitom Vävergården, på vänster sida upp mot berget, ligger *Tingslyckan* som ett minne, menar jag, om platsens betydelse.

Lysings härads namngivande tingsplats har sannolikt inte legat vare sig i Hästholmen eller Heda utan vid *Tingsmaden* i Rök, invid rastplatsen vid E4 strax hitom Häjla backe med Östgötarasta. Strax intill har legat ett

torp som hette *Lysingslyckan*. Det är tilltalande att här se det *Lysing* som ligger till grund för *Lysings härad*. Namnet *Lysing* bör ha betytt 'ljus öppen plats, glänta', vilket passar bra här vid övergången mellan skog och slätt. Kanske har Haråkern, som bör ha betytt 'åkern med stenar', avsett den här platsen men det är bara en gissning. Tingsmaden är markerad som tingsplats på en karta i den permanenta utställningen vid Rökstenen, men nog vore det väl fint med en skylt vid rastplatsen också – det kan inte vara många av dem som håller där som vet att de sitter och dricker kaffe invid en gammal tingsplats.

Tingstad, om vi nu återvänder till det, kan alltså inte ha varit tingsplats för *Lysings härad*. Vi får i stället anta att det har varit tingsplats för en del av häradet. Häradena var under medeltiden indelade i fjärdingar, och det är rimligt att tänka sig att det har funnits en fjärding med tyngdpunkt i skogsbygden, kanske särskilt i Ödeshögs och Åby socknar (för Åbys del då inkluderande Trehörna). I så fall låg Tingstad bra till som samlingsplats, vid gränsen mellan de båda socknarna. Som jämförelse kan nämnas att Aska härad i Motalatrakten och Bobergs härad i Borensbergstrakten hade var sin »skobofjärding», alltså 'skogsbornas fjärding', för skogsbygden norr om Motala ström och Boren.

Med *Tingstad* har vi nu kommit in på ortnamnens betydelse för vår kännedom om gammal samhällsorganisation, men syftet med min översikt här idag har varit ett annat, nämligen att försöka ge en uppfattning om vad ortnamnen kan berätta om odlingens och bebyggelsens utveckling i skogsbygden i *Lysings härad* eller, som det heter idag, i Ödeshögs kommun, och jag hoppas att det skall ha framgått vilken viktig källa ortnamnen utgör just för sådana bebyggelsehistoriska studier.

Framställningen bygger bl.a. på följande arbeten av mig själv:

Svenska häradsnamn. Uppsala–Köpenhamn 1965. (Nomina Germanica 14.)

Tingstad på Håalaveden. I: Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift 1967.

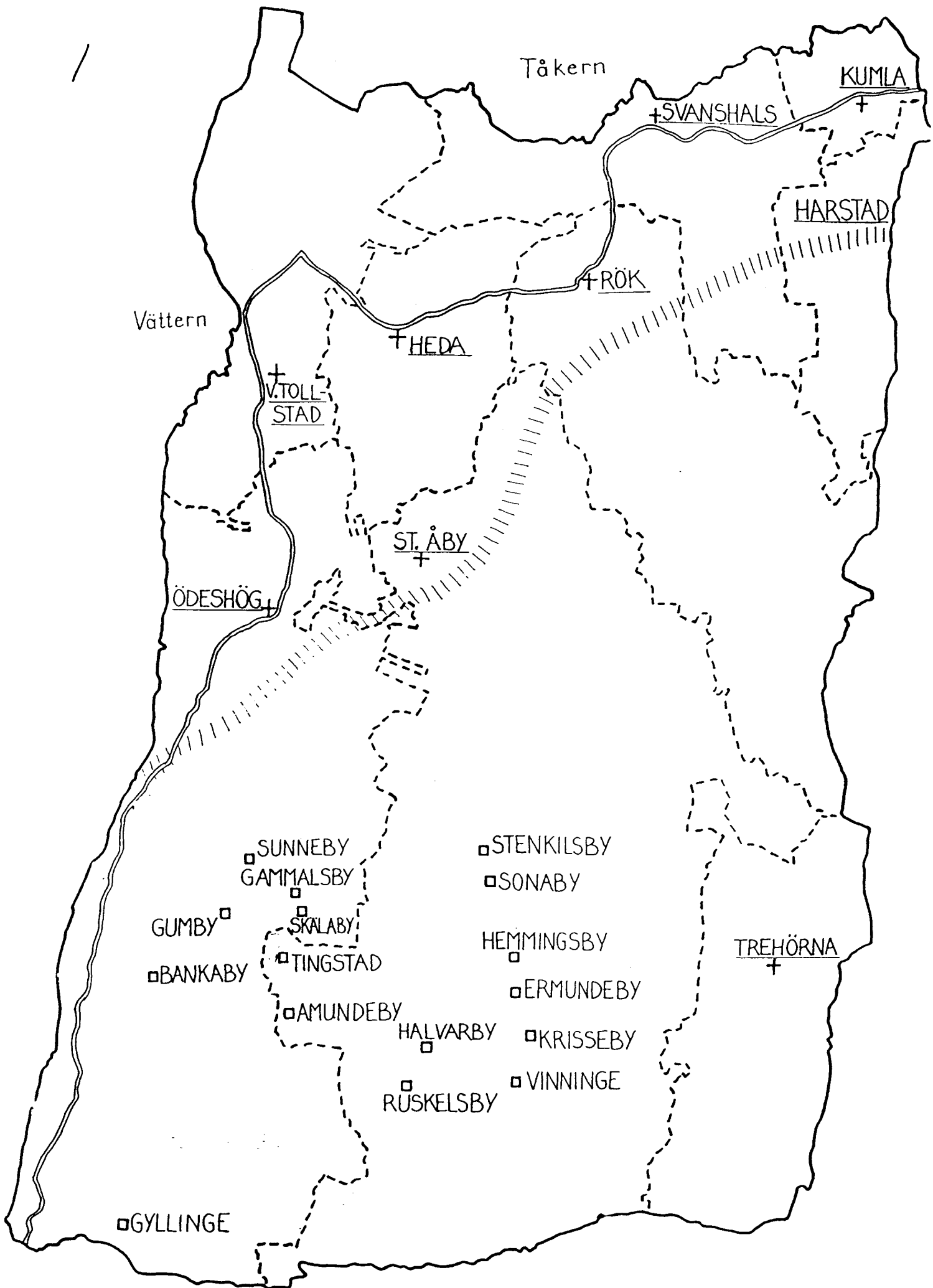
Gyllinge på Håalaveden. I: Namn och bygd 56 (1968).

Lysings härad och dess socknar. I: Ödeshög genom seklerna. En sockenantologi, utg. av Ödeshögs kulturnämnd. Red.: Hugo Brolin. Ödeshög 1968.

Bo i Barkabodhahult. I: Namn och bygd 85 (1997). (Artikel tillkommen under utarbetandet av ovanstående föredrag; utkommer hösten 1997.)

Som översikt över östgötska ortnamn rekommenderas:

Gösta Franzén, Ortnamn i Östergötland. Stockholm 1982. – Boken innehåller en omfattande bibliografi, med ett särskilt avsnitt för Östergötland.

Täkern

KUMLA

SVANSHALS

HARSTAD

RÖK

HEDA

V. TOLLSTAD

ST. ÅBY

ÖDESHÖG

SUNNEBY
GAMMALSBY

STENKILSBY
SONABY

GUMBY

SKALABY

HEMMINGSBY

TREHÖRNA

BANKABY

TINGSTAD

ERMUNDEBY

AMUNDEBY

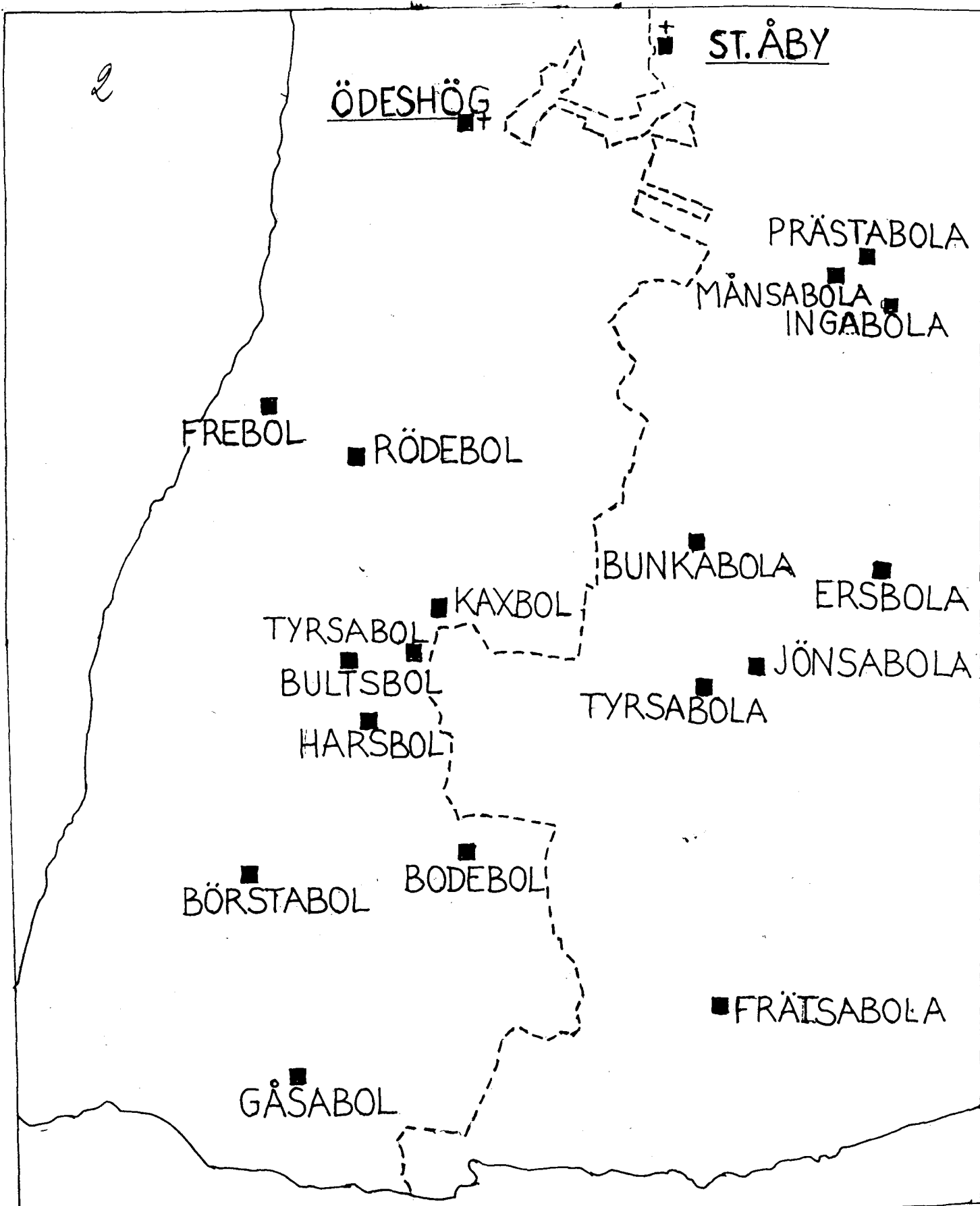
HALVARBY

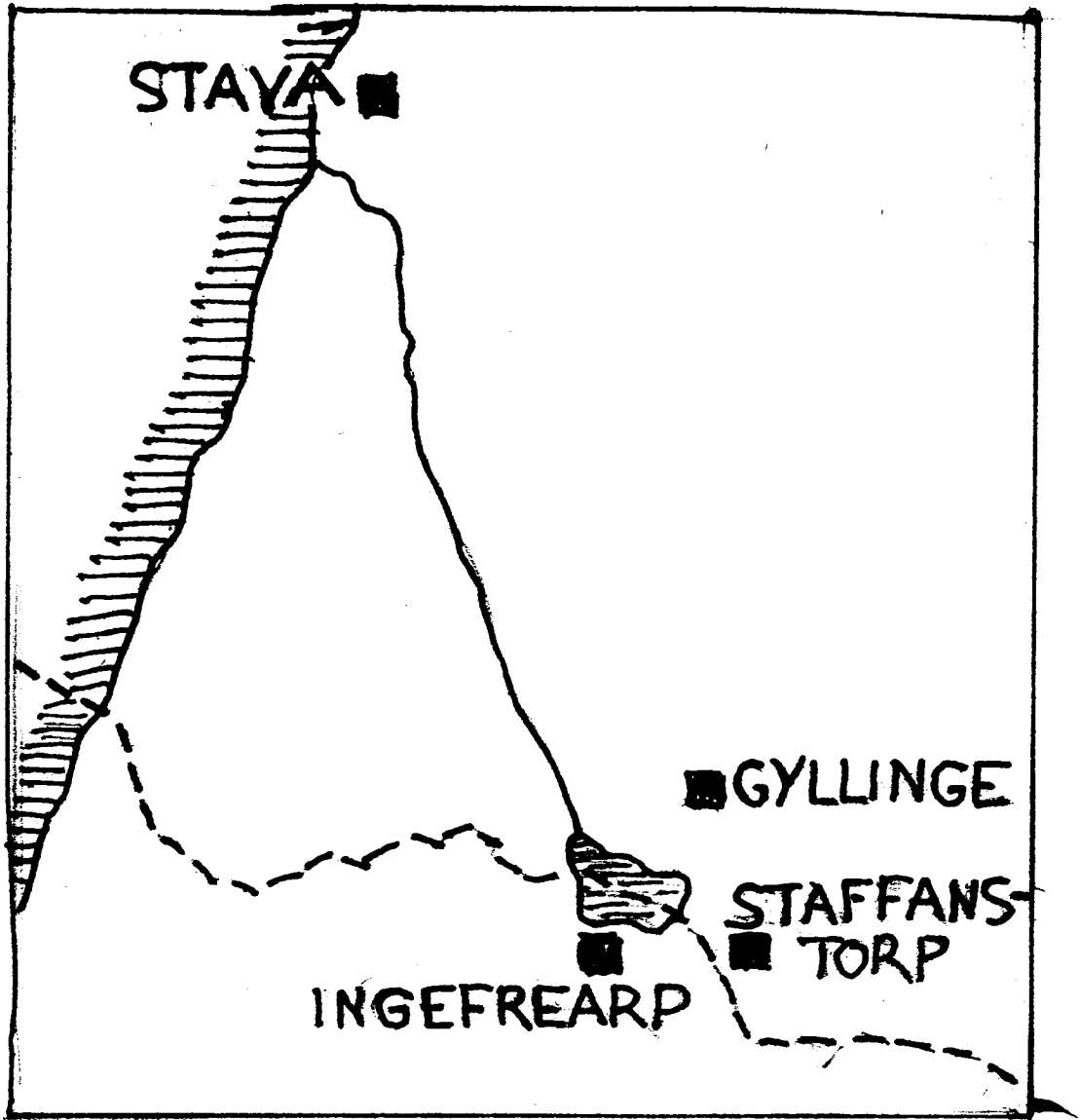
KRISSEBY

RUSKELSBY

VINNINGE

GYLLINGE

4

5

Bo i BARKABODAHULT

